

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла
Тичини

**Совгіра С. В., Гончаренко Г. Є.,
Гончаренко В. Г., Берчак В. С.**

**МАЛІ РІЧКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОБУЖЖЯ
(ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ)**

Монографія

Gniezno

2015

ББК 26.222.5(4Укр)

М19

Рецензенти:

Денисик Г. І. – доктор географічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, завідувач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сонько С. П. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва.

Гнатюк Н. О. – кандидат біологічних наук, доцент кафедри хімії, екології та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано до друку Вченою радою

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Протокол № 11 від 26 травня 2015 р.

Малі річки Центрального Побужжя : монографія / Совгіра С. В., Гончаренко Г. Є., Гончаренко В. Г., Берчак В. С. – Gniezno : видавництво Ciesielski i Spółka. – 2015.– 152 с. – Бібліогр. : 142–152.

У монографії узагальнено результати роботи колективу науково-дослідної лабораторії «Екологія і освіта», отримані під час експедиційних досліджень з 1992 р. по 2015 р. Обґрунтовано теоретико-методичні засади дослідження малих річок. Вивчено ландшафтне різноманіття річкових долин малих приток Південного Бугу в межах Центрального Побужжя та визначено ступінь їх господарського освоєння. Висвітлено сучасний екологічний стан малих річок Вінницької та Черкаської областей (в межах Центрального Побужжя), оцінено ступінь їх трансформації. Розроблено шляхи охорони, збереження та відтворення ландшафтних комплексів малих річок досліджуваної території. Показано можливість участі молоді у збереженні малих річок.

Монографія проілюстрована рисунками, картами та фотографіями, які відображають результати експедиційних досліджень.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛИХ РІЧОК	7
1.1. Напрацювання українських та зарубіжних вчених у галузі дослідження малих річок	7
1.2. Трансформація малих річок: причини та наслідки	13
1.3. Методологія дослідження малих річок	18
Розділ 2	
ПРИРОДНІ УМОВИ, ПРОЦЕС ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ МАЛИХ РІЧОК ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОБУЖЖЯ	23
2.1. Фізико-географічна характеристика досліджуваного району	23
2.2. Гідрографічна характеристика річок	54
2.3. Історико-географічний процес господарського освоєння малих річок Центрального Побужжя	59
Розділ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛИХ РІЧОК ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОБУЖЖЯ	67
3.1. Сучасний стан малих річок Центрального Побужжя	67
3.2. Малі річки Черкащини	72
3.3. Малі річки Вінниччини	103
Розділ 4	
ОПТИМІЗАЦІЯ СТАНУ МАЛИХ РІЧОК ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОБУЖЖЯ	119
4.1. Технологія оздоровлення малих річок	119
4.2. Участь молоді у збереженні малих річок	129
ВИСНОВКИ	139
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	141

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасних умовах посиленого антропогенного тиску на довкілля проблема збереження навколишнього середовища потребує нагального вирішення. У останні десятиліття під впливом негативних природних та антропогенних факторів посилюються тенденції регресивної спрямованості розвитку ландшафтів басейнів малих річок Центрального Побужжя. У результаті відбувається інтенсивна деградація малої річкової мережі, зниження ландшафтного різноманіття, стійкості, бонітету і ряду інших позитивних властивостей природно-територіальних комплексів басейнів малих річок.

Тому виникла необхідність пошуку причин деградації ландшафтних комплексів малих річок та розробки заходів, спрямованих на оптимізацію їх екологічного стану та вдосконалення системи раціонального природокористування в даному регіоні.

Аналіз результатів, отриманих вітчизняними та іноземними вченими із цієї проблеми. Теоретичною основою дослідження ландшафтних комплексів малих річок є праці Ф. М. Мількова (1966, 1973, 1978, 1981, 1987), В. Б. Міхно (1969, 1984, 2000, 2012), В. В. Козіна (1974, 1977), Г. І. Денисика (1985, 2002, 2006, 2007), М. В. Дутчак (1994), О. М. Шевцової (2003, 2005), В. І. Федотова (2008), А. В. Гудзевича (2012), у яких обґрунтовано структуру та динаміку долинних ландшафтів малих річок.

У контексті проблеми формування національної екологічної мережі України, річкові долини привертають увагу екологів, фізгеографів та ландшафтознавців. Адже долинно-річкові еколандшафтні коридори мають значну динамічність процесів функціонування, відіграють велику роль у збереженні ландшафтного різноманіття, виконують комунікативну функцію. Тому постає необхідність розробки та впровадження дієвих природоохоронних заходів спрямованих на оптимізацію стану ландшафтних комплексів малих річок.

Відтак, теоретичне обґрунтування проблем малих річок Центрального Побужжя та розробка практичних заходів по оптимізації стану долинних ландшафтів малих річок є актуальним і продиктованим сьогоденням.

Мета дослідження: дослідити сучасний стан малих річок Центрального Побужжя, встановити ступені їх трансформації у результаті господарської діяльності, розробити технологію оздоровлення малих річок та окреслити можливості залучення молоді до їх збереження.

Завдання, на вирішення яких спрямоване дослідження:

1. Провести аналіз основних напрацювань українських та зарубіжних вчених у галузі дослідження малих річок.
2. Встановити причини та наслідки трансформації малих річок.
3. Дослідити природні умови та процес господарського освоєння малих річок Центрального Побужжя.
4. Вивчити сучасний стан малих річок Центрального Побужжя.
5. Розробити технологію оздоровлення малих річок.
6. Обґрунтувати можливості залучення молоді до збереження малих річок.

Об'єкт дослідження: малі річки Вінницької та Черкаської областей (в межах Центрального Побужжя).

Предмет дослідження: процеси трансформації малих річок Центрального Побужжя та оптимізації їх стану.

Методи дослідження. У процесі дослідження, як головні, використовувались басейновий *підхід*, *принципи* історизму та геоекологічний. Використання традиційних (статистичних, літературно-картографічних, експедиційних) та спеціальних (методу кінцевих результатів, випереджаючого картографування, прогнозування, історико-ландшафтознавчих) *методів* дало можливість проаналізувати попередній досвід дослідження малих річок, розкрити особливості їх господарського освоєння, дослідити сучасний стан та можливі заходи збереження.

Наукова новизна дослідження полягає у проведенні історико-ландшафтно-екологічного аналізу причин трансформації ландшафтів малих річок та розробці технології оздоровлення малих річок, що включає:

- 1) раціональне природокористування у басейні річки;
- 2) охорону долинно-річкових ландшафтів за рахунок проведення природоохоронних акцій, пропагандистської та агітаційної роботи;
- 3) відтворення природних ресурсів за рахунок створення заповідних територій.

Практичне значення. У результаті дослідження узагальнено дані про сучасний стан малих річок Центрального Побужжя. Отримані знання можуть бути використані при викладанні предмету «Географія» у загальноосвітніх навчальних закладах, дисциплін «Гідрологія», «Загальна екологія», «Охорона природи» у вищих навчальних закладах. Отримані результати можна буде використати для вивчення причин та наслідків деградації малих річок не тільки Центрального Побужжя але й всієї території України.